

3. *Habermas J.* The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society / J. Habermas. – Cambridge, MA : MIT Press, 1989.
4. *Hague B. N.* Digital Democracy: Discourse and Decision Making in the Information Age / B. N. Hague, B. D. Loader (eds.). – London : Routledge, 1999.
5. *Halpern D.* Social media as a catalyst for online deliberation? Exploring the affordances of Facebook and YouTube for political expression / D. Halpern, J. Gibbs // *Computers in Human Behavior*. – 2013. – Vol. 29. – P. 1159–1168.
6. *Hampton K. N.* How new media affords network diversity: Direct and mediated access to social capital through participation in local social settings / K. N. Hampton, C.-j. Lee, E. J. Her // *New Media & Society*. – 2011. – Vol. 7. – P. 1031–1049.
7. *Janssen D.* Online forums and deliberative democracy / D. Janssen, R. Kies // *Acta Politica*. – 2005. – Vol. 40. – P. 317–335.
8. *Rafaeli S.* Networked interactivity / S. Rafaeli, F. Sudweeks // *Journal of ComputerMediated Communication*. – 1997. – Vol. 2.
9. *Scheufele D. A.* Social structure and citizenship: Examining the impacts of social setting, network heterogeneity, and informational variables on political participation / D. A. Scheufele, M. C. Nisbet, D. Brossard, E. C. Nisbet // *Political Communication*. – 2004. – Vol. 21. – P. 315–338.
10. *Utz S.* Show me your friends and I will tell you what type of person you are: How one's profile, number of friends, and type of friends influence impression formation on social network sites / S. Utz // *Journal of Computer-Mediated Communication*. – 2010. – Vol. 15. – P. 314–335.

Надійшла до редколегії 31.03.2016 р.

УДК 352/354-1

СУТНІСТЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЙОГО ФУНКЦІЇ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Білокопитов Д. В.,

*аспірант кафедри політології та філософії,
Харківський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України,
м. Харків*

Узагальнено основні підходи до аналізу громадянського суспільства. Доведено, що громадянське суспільство завжди виступає в дуалістичній формі і складається, з одного боку, з публічно-політичного компонента, з іншого – приватного компонента. З'ясовано основні функції громадянського суспільства. Показано, що громадянське суспільство необхідно розглядати не тільки в пасивному розумінні як мережу громадських інститутів і структур, а й активному – в контексті діяльності колективних акторів.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадські організації, публічна політика, лібералізм, ринок, плюралізм, інститути

Belokopytov D. V.,

Postgraduate Student of Political Science and Philosophy Department, KRI NAPA, Kharkiv

THE ESSENCE OF CIVIL SOCIETY AND ITS FUNCTION IN MODERN CONDITIONS

Overview basic approaches to the analysis of civil society. It is proved that civil society has always advocated a dual form and consists, on the one hand, the public-political component, on the other hand - the private component. The basic functions of civil society. It is shown that civil society should be seen not only in the passive sense – a network of public institutions and structures - but also active - in the context of collective actors.

Key words: civil society, NGOs, public policy, liberalism, market, pluralism, institutions

Постановка проблеми. В останні кілька років, у зв'язку з проголошеним курсом на європейську інтеграцію, проблеми розвитку громадянського суспільства є найбільш

© Білокопитов Д. В., 2016

обговорюваними в Україні. Цей інтерес є цілком природним, оскільки формування громадянського суспільства нерозривно пов'язане із розвитком і становленням правової держави – одним із базових європейських інститутів. При цьому наразі не припиняються політичні та наукові дискусії стосовно сутності громадянського суспільства та особливостей його ролі в сучасній публічній політиці. Частина учасників дискурсу погоджується з визнанням вагомого місця громадянського суспільства у структурі публічної влади та політики, частина виступає категорично проти включення громадянського суспільства до публічно-політичної сфери. Таким чином обрана тема дослідження набуває в сучасних умовах особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічні та прикладні питання багатоаспектної проблеми розвитку громадянського суспільства в Україні досліджувалися багатьма вченими. Серед них варто виділити, зокрема, таких, як Т. Бельська, Н. Бенюх, О. Білий, С. Демченко, В. Дзюндзюк, М. Долішній, Т. Заяць, Г. Зеленько, С. Кадомцева, Н. Калінкіна, В. Корженко, В. Кравчук, В. Куценко, М. Месюк, Ю. Михальський, В. Місюра, В. Нікітін, Л. Новоскольцева, А. Палій, Т. Пантелєєва, О. Пухкал, Ф. Рудич, О. Сергєєва, В. Слюсаренко, С. Телешун, А. Ткачук, О. Чаплигін, Ю. Шаров та ін. Більшість науковців розглядали феномен громадянського суспільства виключно в контексті створення умов для його розвитку. Тим часом після завершення етапу його становлення нагальним є питання визначення його ролі та функцій в процесах соціально-економічного та політичного розвитку України.

Метою статті є узагальнення теоретичних підходів і визначення на їх основі сутності та сучасних функцій громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. У науковому середовищі існують різні підходи до визначення, структури елементів і функцій громадянського суспільства. Найчастіше під громадянським суспільством розуміється сфера суспільства, що характеризується високим рівнем самоврядування індивідів і добровільно сформованими асоціаціями та організаціями громадян, яка захищена від прямого втручання і регламентації з боку органів державної влади [4; 11; 17]. Для деяких дослідників воно також асоціюється з існуючими західними демократичними традиціями: свободою особистості, різноманітним відносин власності; правовою державою [13; 15]. При цьому концепція громадянського суспільства як колективної спільності, цілого, що існує незалежно від держави, є об'єктом дискусій між консервативною, ліберальною і соціалістичною (соціал-демократичною) політичними традиціями вже більше двох сторіч.

Але попри різні інтерпретації цього поняття, з моменту свого виникнення і до наших днів воно має чітко виражений антиетатистський імпульс і значний демократичний потенціал. Витоки цієї суперечки сходять до античної класики і середньовіччя [1-2]. Але найбільш гостро дискусії щодо феномену громадянського суспільства розгорнулись у XVIII-XIX ст., коли вони набули характеру наукового дискурсу.

Варто зазначити, що в той час (як, до речі, і сьогодні) існувала низка інтерпретацій громадянського суспільства, які часто знаходилися в суперечності. Отже, не можна говорити, що є класичне визначення громадянського суспільства. Багато в чому це пов'язано з тим, що сама ідея громадянського суспільства виникла як різновид утопії “самообмеження” і включала безліч форм демократії, а також дуже складну систему громадських, соціальних і політичних прав. Саме тому норми громадянського суспільства – права особистості, право на недоторканність приватного життя, на створення добровільних асоціацій, формалізована законність, плюралізм, публічність, свобода підприємництва – часто трактувалися по-різному. Так, зокрема, бачення громадянського суспільства Дж. Локком, Ш. Монтеск'є, А. Фергюсоном та А. де Токвілем істотно відрізняються.

Дж. Локк розглядав громадянське суспільство як синонім термінів “політичне суспільство” або “державна”, а також розробив концепцію природного стану, в якій вже

закладено всі основні риси тієї сукупності найрізноманітніших форм життя, яку пізніше будуть називати “громадянським суспільством” [9, с. 139].

Ш. Монтеск’є зосереджував увагу на проблемі захисту політичної волі від загрози деспотичного втручання держави в життя індивідів або груп населення. Його розуміння громадянського суспільства зводилося до ідеї проміжних суб’єктів, які опосередковують відносини між індивідом і державою [11].

А. Фергюсон особливо цікавився процесом історичних змін у широких еволюційних рамках. Він розглядав виникнення цивілізованого суспільства з попередніх станів, що характеризуються як “дикість” і “варварство”. За А. Фергюсоном, громадянським є лише суспільство витончене, сприйнятливe до моралі [20].

А. де Токвіль бачив активне громадянське суспільство як щось створене з самоврядних асоціацій для захисту проти занадто сильної держави, а також проти “тиранії більшості” [19]. На його думку, щільна мережа добровільних об’єднань захищає громадян від державного свавілля; ці асоціації виступають школою демократії, адже люди, які отримали навички керівництва ними, отримують необхідну політичну майстерність.

Близьким до розуміння А. де Токвілля є визначення громадянського суспільства сучасного дослідника Д. Ронні, до якого він відносить “ті форми асоціацій між індивідуумами, які очевидно не є частиною публіки, державного апарату, приватного, сімейного життя або атомістичного ринку” [27].

Сутність громадянського суспільства, заснована на вільному об’єднанні, підкреслюється і у визначеннях інших сучасних дослідників. Але сучасне використання терміну “громадянське суспільство” сфокусовано не тільки на тих асоціаціях, які є ексклюзивними й прихильними соціальній справедливості та демократичній участі. Наприклад, Ю. Михальський пропонує таке визначення громадянського суспільства: “приватні, неурядові та некомерційні організації, які мають мету, спрямовану на суспільне благо” [12]. Як видно, в цьому понятті немає нічого, що виключало б з нього організації з абсолютно іншими цілями, оскільки зміст поняття “суспільне благо” також є дискусійним.

Як зазначає Дж. Холл, громадянське суспільство є одночасно і соціальною цінністю і набором соціальних інститутів [26, с. 3]. Звертаючись до досвіду посткомуністичних країн, Дж. Холл підкреслював, що “громадянське суспільство розглядається як протилежність деспотизму, простір, в якому соціальні групи могли існувати і рухатися; щось, що могло служити прикладом і забезпечило би більш м’які, більш толерантні умови існування” [26, с. 13].

На думку М. Шехтера, для ясності визначення в концепцію громадянського суспільства представляється доцільним включати всі рухи, ексклюзивні і неексклюзивні, навіть якщо чийсь нормативні переваги полягають в тому, щоб сконцентрувати свою увагу тільки на стратегіях зміцнення демократичних сил [28]. Такий підхід має додаткову перевагу завдяки визнанню того факту, що громадянське суспільство є майданчиком реалізації політичних і владних устремлень груп і асоціацій в конкурентній боротьбі.

Згідно з О. Рябеці, автори, які виступають з позицій ліберального плюралізму, концентрують свою увагу на конфлікті між державою і громадянським суспільством, але ігнорують або, принаймні, значно применшують конфлікти і суперечності всередині громадянського суспільства [18]. О. Рябека вважає це спірним з точки зору розуміння динаміки влади, політики і боротьби як атрибутів громадянського суспільства всередині держави, так і глобального простору.

Н. Бермео також стверджує, що було би помилкою громадянське суспільство визначати надто односторонньо і розглядати лише в демократичному ракурсі [23]. Це зробило б неможливим передбачити і запобігти соціальний конфлікт, який, як правило, зароджується в середині громадянського суспільства. І О. Рябека, і Н. Бермео

використовують критичний підхід і концентруються на конфліктах, включаючи ті, які викликані структурними причинами всередині самого суспільства. У такому підході належне місце приділяється економічним і соціальним чинникам.

У свою чергу М. Ховард, визначаючи громадянське суспільство за допомогою чотирьох послідовних констатацій, уважав за потрібне особливо підкреслити правову сторону діяльності його структур [22].

По-перше, громадянське суспільство, на його думку, формується із вторинних (до первинних він відносив сімейні та родинні зв'язки та утворення) соціальних груп, в які люди об'єднуються добровільно на підставі соціального контракту (у письмовій або іншій формі).

По-друге, підмножина груп, що належить до “вторинного суспільства” (“secondary society”), тобто суспільства, що функціонує в межах публічної сфери, відповідає таким вимогам: в їх внутрішній діяльності повинна бути, відкрита для певних форм зовнішнього “контролю”, що дозволяє визначити ступінь її відповідності чинному законодавству, і їх рекомендації, що стосуються політичного курсу, повинні бути доступні для широкого обговорення та аналізу. Іншими словами, – це прозоре суспільство, яке формує публічну сферу.

По-третє, групи, що належать до “прозорого вторинного суспільства”, характеризуються таким:

1) терпимістю до інших груп і готовністю співпрацювати або конкурувати з ними відповідно до встановлених правил;

2) горизонтальною, а не вертикальною структурою їх взаємодії;

3) демократичною, дорадчою, а не авторитарною системою управління.

Це дозволяє виключити з-поміж них як приховані, так і явні авторитарні клієнтелістські мережі, а також різноманітні форми культу вождя.

По-четверте, відносини між цими групами і державою є формалізованими і будуються у правовому полі.

Усі ці міркування він представив у вигляді таблиці, де наводяться також приклади “негромадянських” інститутів, які загрожують розвитку або самому існуванню громадянського суспільства (таблиця).

Таблиця

Різниця між інститутами громадянського і негромадянського суспільства

<i>Інститути громадянського суспільства</i>	<i>Інститути негромадянського суспільства</i>
Прозорість, відкриті організації	Закритість, таємні організації
Служіння громадянам і суспільству	Клієнтелістські структури
Горизонтальні структури управління	Вертикальні, ієрархічні структури
Толерантність: дискурс і практика мають демократичний, дорадчий характер	Антидемократичні, нетолерантні структури
Законодавчо захищений простір діяльності	Законодавчо не оформлений статус діяльності, інколи вона може виходити за межі закону

За визначенням Ю. Габермаса, традиційне громадянське суспільство – це публічна сфера громадянської активності, яка характеризується відкритістю комунікації, використанням раціонального критичного мислення, концентрацією на суспільне благо, а не на приватні інтереси [21].

Д. Коен і Е. Арато під громадянським суспільством запропонували вважати сферу соціальної інтеракції між економікою і державою, що складається, в першу чергу, зі сфер найбільш близького спілкування (зокрема, сім'ю), об'єднань (зокрема, добровільних), громадських рухів і різних форм публічної комунікації [6, с. 16]. Сучасне громадянське суспільство, за їх думкою, створюється за допомогою певних форм самоконструю-

вання і самооблізації. Самотворення (незалежна діяльність) і інституціоналізація не обов'язково можуть здійснюватися незалежно один від одного, але в довгостроковій перспективі обидва ці процеси стають обов'язковою умовою розвитку громадянського суспільства. Тому і сьогодні громадянське суспільство, на думку Дж. Коена і Е. Арато варто розглядати не тільки як даність, тобто в пасивному розумінні – як мережу інститутів, а й активно – як продукт самоконструювання колективних акторів.

Таким чином, незважаючи на істотні відмінності в розумінні громадянського суспільства, в основу і класичних визначень, і тих, які пропонують сучасні теоретики громадянського суспільства, включається цілий набір соціальних процесів. Усі визначення громадянського суспільства апелюють до сфери громадського життя, яка виходить за межі держави. І в цьому контексті особливий інтерес представляє визначення С. Гінера і Е. Холла, які підкреслюють ті риси сучасного громадянського суспільства, присутність яких є ключовою для всіх поглядів і суджень з приводу концепту громадянського суспільства [24]. На їх думку, на сучасному етапі громадянське суспільство представляє собою історично сформовану сферу індивідуальних прав, свобод і добровільних асоціацій, чия неполітична конкуренція з метою задоволення особистих потреб, інтересів, уподобань і прав гарантується публічним інститутом, який називається державою. Вони вважають, що будь-яке зріле громадянське суспільство містить в собі, щонайменше, п'ять базових характеристик: індивідуалізм, приватне життя, ринок, плюралізм і соціальну диференціацію. Розглянемо їх детальніше.

1. *Індивідуалізм.* Головним онтологічним твердженням лібералізму є той факт, що первинною одиницею соціального життя виступає індивідуум, і що всі політичні, економічні та культурні інститути – не більше ніж об'єднання або сукупності окремих індивідуумів [15]. Громадянське суспільство при цьому засноване на переконанні, що індивідуум є зосередженням суверенної волі. У цій іпостасі, індивідууми також є суверенними компонентами політики і визначаються як громадяни. У свою чергу демократія і держава, згідно з класичними уявленнями, існують для захисту і підтримки прав та інтересів, які належать індивідуумам в громадянському суспільстві [13-14]. Релігійні групи, партії, торгові й промислові асоціації є агрегацією волі індивідуумів. Вони можуть бути розпущені або модифіковані громадянами, які їх створили. Оскільки світ індивідуалістичного громадянського суспільства виявився успішним, а колективістських громадянських суспільств не існує, це дозволило і онтологічно й ідеологічно закріпити думку, що індивідуалізм є наріжним каменем будь-якого громадянського суспільства.

2. *Приватне життя.* Громадянське суспільство представляє собою те місце, де проходить поєднання світу, який розділений на дві сфери: публічну і приватну [16, с. 82]. Коли індивідуальна свобода визначається як вище благо і невтручання в життя інших вважається головною чеснотою соціальної взаємодії, недоторканність приватного життя стає найхарактернішим досягненням сильного громадянського суспільства.

3. *Ринок.* Якщо індивідуалізм і недоторканність приватного життя є важливою морально-етичною основою громадянського суспільства, то ринок представляє собою його структурну характеристику. В якості головного організаційного принципу громадянського суспільства вільний ринок акумулює ресурси завдяки добровільному і повністю анонімному процесу нескінчених обмінів за домовленістю між індивідуумами і їх асоціаціями [17]. На економічному рівні, від якого він і отримав свою назву, ринок генерує еквілібріум (рівновагу) за допомогою агрегованих сил пропозиції і попиту. Аналогічний процес відбувається і на політичному, ідеологічному, інтелектуальному і культурному рівнях ринку. Результатом цього є більш широкий, спільний ринок, що представляє собою конкурентний і за своєю сутністю мирний простір для відтворення громадянського суспільства.

4. *Плюралізм.* Він має два виміри: з одного боку, плюралізм забезпечує дифузю влади в суспільстві, яка потім в різному ступені поширюється на окремих громадян,

спільноти, асоціації, інститути та їх різноманітні коаліції. Потім вони стають відносно незалежними один від одного і знаходять свою власну сферу компетенції, в яку інші організації, включаючи державу, не можуть втручатися. З іншого боку, плюралізм є культурою, в рамках якої вільно співіснують і в рівній мірі культивуються прихильниками широкий спектр переконань, концепцій і відносин. Для підтримки демократичної культури громадянського суспільства потрібним є великий рівень толерантності. У цьому зв'язку Р. Даль пише: “Демократія існує не тому, що народ хотів її і домагався широкого консенсусу з базових цінностей, а тому, що різні групи тримали один одного за горло, поки не усвідомили обопільну нездатність досягти панування і необхідність домовитися” [3, с. 84]. Таким чином відбувається легітимація фрагментації соціального організму відповідно до індивідуальних переваг. Це, у свою чергу, сприяє закріпленню тенденцій до існування різних моделей етнічності, віри, ідеології, заснованих на уподобаннях громадян. Ось чому можна сказати, що громадянське суспільство є підґрунтям для “відмінностей”, панування “різниці” у світі, який об'єднаний імперативами спільного громадянства і рівності всіх перед законом.

5. *Соціальна диференціація.* Якщо в рамках лібералізму громадянство є політичною інституціоналізацією суверенного індивідуума, а лібералізм, у свою чергу, базується на конкурентному розподілі благ, тоді з цього випливає, що суспільство має складатися з нерівних людей, які об'єднуються у певні соціальні групи і класи.

Парадокс сучасних підходів до питання про обсяг і межі громадянського суспільства полягає в тому, що саме широта і різноманіття його змісту чомусь нерідко провокують прагнення цю широту теоретично звузити. Очевидним приводом для цього стало властиве нашому часу виразне домінування серед форм громадських інститутів асоціацій соціального характеру у вузькому сенсі цього слова, більшість яких породжені умовами та вимогами саме сучасного суспільного життя, що і надає сфері громадського особливий, якісно новий вигляд. Звідси в деяких дослідників і виникає спокуса ототожнити сферу громадянського суспільства з “системою горизонтальних соціальних зв'язків”, що утворює “як би прокладку між базисом і надбудовою, економікою і державою” [7-8]. У такій постановці питання є свій позитивний сенс, оскільки, таким чином, увага приковується до першочергового аналізу важливої складової сучасного громадянського суспільства – соціальних відносин, але при її абсолютизації за його межами залишаються сім'я, економічні, а нерідко і політичні інститути.

Цікавим у цьому контексті є підхід Е. Гоулднера, який розділяє громадські організації за ознакою цілеспрямованості на три загальні категорії:

- 1) інститути, що працюють на утвердження громадянської свідомості і самозахист;
- 2) інститути, що забезпечують автономне асоціювання людей;
- 3) інститути, що сприяють комунікацій і взаємодії громадян [25].

У той же час найбільшої гостроти в дискусіях про сутність громадянського суспільства набула проблема його співвідношення з політикою, і особливо питання про місце політичних партій в системі відносин “державна – громадянське суспільство”. І в даному разі науковцями чітко виділяються три основні позиції:

- 1) громадянське суспільство є сукупність неполітичних відносин [5];
- 2) громадянське суспільство є “політичний феномен” [4];
- 3) громадянське суспільство включає в себе поряд з неполітичними і певні політичні відносини і організації [10].

Таке розходження позицій можна пояснити низкою факторів, одним з головних серед яких є те, що під час історичного розвитку змінилося саме співвідношення громадського та політичного, і межі між цими сферами стали поступово стиратися [16], створюючи уніфіковану публічну сферу.

Таким чином, аналіз базових характеристик громадянського суспільства дозволяє нам зробити висновок: під громадянським суспільством слід розуміти сферу того, що

є відносно, але приватним в сучасному соціумі, і існує в дуалістичній формі. Ця форма складається, з одного боку, з публічно-політичного компонента, який включає мережу громадських організацій та структур, які виходять на публічно-політичну арену: громадські рухи, об'єднання, асоціації тощо, і спрямовані на вирішення проблем на макрорівні. З іншого – приватний компонент, сформований з утворень, які включають громадян, об'єднаних за інтересами для вирішення приватних (локальних) проблем (мікрорівень).

Висновки та перспективи подальших розвідок. Феномен “громадянського суспільства” є предметом уваги для науковців протягом останніх кількох сторіч. Основні концептуальні положення про громадянське суспільство були сформульовані такими видатними мислителями минулого, як Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, А. де Токвіль та ін. Завдяки роботам цих і багатьох інших мислителів під громадянським суспільством сьогодні прийнято розуміти:

– по-перше, асоціації людей, в яких кожна людина має невідчужувані права (одним з найважливіших серед яких є право власності), є рівноправним з іншими членами суспільства, самостійна у виборі цивільного стану;

– по-друге, громадські союзи людей, які об'єдналися з соціальної, етнічної, релігійної та іншої приналежності, політичних, економічних, професійних та інших інтересів;

– по-третє, суспільні відносини, які розвиваються і функціонують на самоврядних засадах, а також шляхом прояву інтересів і волі окремих індивідів і їх асоціацій, що діють у вільному від державно-правового впливу соціальному просторі.

Громадянське суспільство, завжди виступає в дуалістичній формі і складається, з одного боку, з публічно-політичного компонента (мережа громадських організацій та структур, які виходять на публічно-політичну арену), з іншого – приватного компонента (об'єднання за інтересами для вирішення приватних (локальних) проблем громадян). Між тим варто відзначити, що в сучасній науковій традиції громадянське суспільство прийнято розглядати не тільки в пасивному розумінні – як мережу громадських інститутів і структур, а й активному – в контексті самоконструювання колективних акторів.

Узагальнення думок науковців дозволяє виділити такі базові функції громадянського суспільства.

– інтеграційна: об'єднання індивідів, соціальних груп і спільнот на принципах свободи і добровільності;

– соціалізуюча: утворення сприятливого соціального середовища для формування активних і вільних індивідів;

– відтворювальна: продукування демократичних цінностей, норм, знань і форм діяльності;

– інструментальна: досягнення взаєморозуміння, консенсусу між суперечливими і різноспрямованими інтересами і устремліннями індивідів, груп, асоціацій і рухів;

– контретапистська: здійснення тиску на державу відповідно до принципів політичної демократії і здатності стримати надмірне посилення державної влади;

– регулятивна: регуляція соціальної поведінки людей і певний контроль за ними за допомогою системи громадянських цінностей, норм і санкцій не правового, а переважно морально-етичного характеру;

– стабілізуюча функція: збереження і зміцнення певних соціально-економічних умов стабільності різних сфер життєдіяльності індивідів і груп;

– правотворча функція: стимулювання правового нормотворення висуненням вимог юридичного закріплення громадських, політичних і економічних прав і свобод.

Особливості реалізації цих функцій у сучасних умовах глобалізації будуть розглянуті у подальших дослідженнях.

Список використаних джерел

1. *Аристотель*. Сочинения : в 4 т. (Серия "Философское наследие") / Аристотель ; ред и вступ. ст. И. Д. Рожанского. – М. : Мысль, 1981. – Т. 3. – 616 с.
2. *Гоббс Т.* Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 2001. – 240 с.
3. *Гоббс Т.* Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 2001. – 240 с.
4. *Зеленько Г. І.* Політична "матриця" громадянського суспільства : досвід країн Вишеградської групи та України / Г. І. Зеленько ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К. : Знання України, 2007. – 335 с.
5. *Івченко О. Г.* Людина в структурі громадянського суспільства: філософія ідентичності / О. Г. Івченко ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – 2-ге вид. – К. : Знання України, 2013. – 379 с.
6. *Коэн Д.* Гражданское общество и политическая теория / Д. Коэн, Э. Арато. – М. : Весь Мир, 2003. – 784 с.
7. *Кравчук В. М.* Громадські організації і держава: взаємовідносини в умовах формування громадянського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти) : монографія / В. М. Кравчук ; Терноп. нац. екон. ун-т. – Т. : Терно-граф, 2011. – 260 с.
8. *Купрій В. О.* Організації громадянського суспільства як суб'єкти вироблення державної політики : дис. ... к. держ. пр. : спец. 25.00.01 / В. О. Купрій. – К., 2007. – 213 с.
9. *Локк Дж.* Два трактата о правлении / Дж. Локк. – М. : Канон +, Реабилитация. – 2009. – 400 с.
10. *Лук'янов Д. В.* Політичні партії в системі взаємодії громадянського суспільства та держави (роль та правове регулювання) : монографія / Д. В. Лук'янов ; Акад. прав. наук України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2007. – 320 с.
11. *Михальський Ю. А.* Концепт громадянського суспільства. Український вимір / Ю. А. Михальський ; під заг. ред. Дубровського І. М. ; Всеукр. профспілка правників. – К. : В. Ф. Коваленко [вид.], 2013. – 123 с.
12. *Монтеск'є Ш. Л.* О духе законов / Ш. Л. Монтеск'є. – М. : Мысль. – 1999. – 673 с.
13. *Олійник Д. В.* Основні підходи до визначення ефективності діяльності органів влади / Д. В. Олійник // Публічне управління: теорія та практика : зб. наук. пр. – Х. : Вид-во "ДокНаукаДержУпр". – 2012. – № 1 (9). – С. 20–25.
14. *Пасько О. О.* Взаємодія громадянського суспільства і держави в контексті модернізації українського соціуму : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / О. О. Пасько. – Донецьк, 2012. – 196 с.
15. *Пеннингтон М.* Классический либерализм и будущее социально-экономической политики / М. Пеннингтон ; пер. с англ. Ю. Кузнецова. – М. : Мысль, 2014. – 452 с.
16. Проблеми формування громадянського суспільства та правової держави: історія та сучасність : зб. ст. / [З. О. Возна та ін. ; ред. кол. : З. В. Священко, В. В. Сокирська] ; Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини, Ін-т філології та суспільствознав., Іст. ф-т ; Каф. всесвіт. історії та правознав. – Умань : [Жовтий], 2010. – 193 с.
17. *Радаев В. В.* Что такое рынок: экономико-социологический подход / В. В. Радаев. – М. : ГУ ВШЭ, 2006. – 48 с.
18. *Рябека О. Г.* Організації громадянського суспільства та їх роль у функціонуванні державного управління: політологічний аналіз : дис. ... канд. політ. н. : спец. 23.00.02 / О. Г. Рябека. – К., 2011. – 249 с.
19. *Токвиль Алексис де.* Демократия в Америке / Алексис де Токвиль ; пер. с фр. В. П. Олейника, Е. П. Орловой, И. А. Малаховой и др. ; предисл. Гарольда Дж. Ласки ; коммент. В. Т. Олейника. – М. : Прогресс, 1992. – 554 с.
20. *Фергюсон А.* Опыт истории гражданского общества / А. Фергюсон ; пер. с англ. И. И. Мюрберг ; под ред. М. А. Абрамова. – М. : РОССПЭН, 2000. – 391 с.
21. *Хабермас Ю.* Философский дискурс о модерне / Ю. Хабермас ; пер. с нем. – М. : Весь Мир, 2003. – 416 с.
22. *Ховард М.* Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе / М. Ховард. – М. : Аспект Пресс, 2009. – 190 с.
23. *Berneo N.* Civil Society after Democracy: Some conclusions // Berneo N., Nord P. (eds): Civil Society before Democracy. Lessons from Nineteenth-Century Europe. – New York : Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2000. – P. 237–260.
24. *Giner S.* Civil Society and its Future / John A. Hall, ed. // Civil Society: Theory, History, Comparison. – Cambridge, MA: Polity Press. 1995. – P. 301–325.
25. *Gouldner A.* Civil Society in Capitalism and Socialism // The Two Marxisms. Contradictions and Anomalies in the Development of Theory. – London and Basingstoke, 1980, – P. 355–373.
26. *Hall J. A.* In Search of Civil Society // Civil Society: Theory, History, Comparison. – Cambridge: Polity Press, 1995. – P. 1–31.
27. *Ronnie D.* Global Civil Society and Global Environmental Governance: The Politics of Nature from Place to Planet. – Albany: State University of New York Press, 1996. – 365 p.
28. *Schechter G. M.* Globalization and Civil Society I I The Revival of Civil Society. Global and Comparative Perspectives. Ed. by Schechter Michael G. – London: MacMillan, 1999. – 295 p.

Надійшла до редакції 30.03.2016 р.